

ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรีดี ศิษกุล

ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากรปีที่ ๑๕ เล่ม ๕ มกราคม ๒๕๑๕)

บทที่ ๓

ลัทธิไวษณพนิกาย

นิกายปาณจราทรและปรัชญา

การเริ่มต้นของนิกายปาณจราทร (หรือภาควัตหรือสาตวัต) ในลัทธิไวษณพนิกาย ยังคงมีคตินอยู่ มีผู้อธิบายว่าพระวาสุเทพซึ่งเป็นเทวดาองค์สูงสุดของนิกายนี้ แต่เดิมก็เป็นวีรบุรุษองค์ที่ ๒ ในวีรบุรุษ ๕ องค์ (ปัญจวีระ) แห่งบรรดาพวกพฤษณี อย่างไรก็ตาม การเปรียบเทียบว่าพระวาสุเทพหรือพระกฤษณะคือพระนารายณ์นั้น คงได้กระทำกันมาแล้วก่อนพุทธศตวรรษที่ ๖ แต่คำว่าภาควัตเพิ่งนำมาใช้แทนคำว่าไวษณพในสมัยราชวงศ์คุปตะเท่านั้น

ในสมัยราชวงศ์คุปตะนี้เองที่นิกายปาณจราทรได้แพร่เข้ามายังอาณาจักรขอม จารึกของอาณาจักรฟูนันคือจารึกของเจ้าชายคุนธรมันราวระหว่าง พ.ศ. ๑๐๐๐-๑๐๕๐ ได้กล่าวถึงนิกายนี้เป็นครั้งแรก คือได้กล่าวไว้ในคาถาบทที่ ๑๑ ถึงพวกนักบวชในนิกายภาควัต (วิบุรุษ ภาควัต) ผู้นำคือพระนารายณ์หรือพระภาควัต ในรัชสมัยพระเจ้ายโศวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๓๒-๑๔๔๓) นักบวชในลัทธิไวษณพนิกาย ซึ่งมีชื่อว่า ไวษณพ ปาณจราทร ภาควัต หรือ สาตวัต ก็เป็นนิกายที่สำคัญนิกายหนึ่งร่วมกับลัทธิไศวนิกายและพุทธศาสนา พระเจ้ายโศวรมันที่ ๑ ได้ทรงสร้างอาศรมพระราชทาน มีชื่อว่าไวษณวาศรมที่ปราสาทกมณฑ์ในปัจจุบัน

จารึกในอาณาจักรขอมได้ให้ความรู้ที่สำคัญเกี่ยวกับปรัชญาในนิกายปาณจราทร เช่น จารึกที่ปราสาทบาเสตซึ่งอยู่ในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ และเป็นของนิกายภาควัต ก็ได้กล่าวถึงพิธีในนิกายปาณจราทร (ปาณจราทรจุ) ได้แก่พิธีประจำวัน ๕ พิธี ซึ่งกระทำต่อระยะเวลา ๕ เวลาในหนึ่งวัน (ปาณจกร ฤษฏี ปาณจกตาคามินา) รวมทั้งลักษณะ ๕ ประการ (ปาณจเกตติ) ระยะเวลาทั้งห้า (ปาณจ-กาล) และพิธีประจำวัน ๕ ประการซึ่งเป็นส่วนสำคัญของนิกายปาณจราทร หรือปาณจราทร (ปาณจราทร ปาณจาทนิก)

-*ปฺยุชิต*) ก็มีกล่าวอยู่ในจารึกจากทุกสละเกตเช่นเดียวกัน จารึกหลักนี้อยู่ในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน (พ.ศ. ๑๔๘๗-๑๕๑๑)

จารึกจากถวารกเดียซึ่งอยู่ในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมันเช่นเดียวกัน ได้กล่าวสรรเสริญพระนารายณ์และโน้มน้าก็มีปรัชญาของนิกายปาณจวาทระปะปนอยู่ด้วย เช่นในคาถาบทที่ ๒, ๓ และ ๗ ได้กล่าวถึงการ-หรือการกมนตร์ คือคำว่า โอม คำนี้ถือกันว่าแบ่งออกได้เป็น ๘ (*อษฏวิธ*) ในนิกายปาณจวาทระคำว่าโอมตามคำแปลเบื้องต้น (*สฤด*) ก็ประกอบด้วยตัวอักษร ๒ ตัว คือ โอ และ ม ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของคำว่า โอตะ และ มิตะ คำ ๒ คำนี้แสดงถึงประโยชน์ที่ประกอบด้วยพยางค์ ๘ พยางค์คือ *โอดมุ อสมิน มิติ* และ *สรวมุ*

ในคาถาบทที่ ๔ ของจารึกถวารกเดียยังแสดงถึงปรัชญาเกี่ยวกับการแสดงออก ๔ ประการ (*จตุร-วฺยฺห*) อีก ปรัชญานี้เป็นปรัชญารากฐานของนิกายปาณจวาทระ เป็นการใช้คำว่า *วฺยฺห* เพียงครั้งเดียวในจารึกของขอม อย่างไรก็ตามปรัชญาเช่นนี้ก็ยังมีปรากฏอยู่เช่นเดียวกันในจารึกที่เกาะแกร์ในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ (พ.ศ. ๑๔๖๔-๑๔๘๔) ปรัชญาเช่นนี้ยังปรากฏอยู่อีกในจารึกของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ปราสาทแปรรูปใน พ.ศ. ๑๕๐๔ และในจารึกที่ปราสาทกอกโป้ ในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ (พ.ศ. ๑๕๑๑-๑๕๔๔) แต่จากจารึก ๒ หลักหลังนี้ การแสดงออก ๔ ประการของพระนารายณ์ก็ประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการแห่งธรรมชาติ (*ไตรคุณฺเยน จตุรวฺยฺเชน และ จตุสฺไตรคุณฺเย-ชาริเณ*) คำกล่าวเช่นนี้มีความแตกต่างอย่างสำคัญจากนิกายปาณจวาทระแต่ดั้งเดิม คุณสมบัติของนิกายปาณจวาทระที่เกี่ยวกับ *วฺยฺห* นั้นมิได้เกี่ยวกับลักษณะ ๓ ประการของธรรมชาติเลย แต่อยู่เหนือธรรมชาติทั้งสิ้น (*อปรกฤต*)

คาถาบทที่ ๘ ในจารึกที่ถวารกเดียกล่าวถึงมนุทั้งแปด (*อษฏ-มนุ*) และต่อจากนั้นก็กล่าวถึงอาคมคือความเชื่อที่สืบเนื่องกันลงมาของนิกายปาณจวาทระ

จารึกจากปราสาทตระพังรุณใน พ.ศ. ๑๕๔๔ ในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันเป็นของนิกายสาวัตถี คาถาบทแรกได้กล่าวว่า “ขอน้อมกายต่อพระवासเทพซึ่งมี *ปุรุช* เป็นส่วนหนึ่ง ภายใต *ปุรุช* นี้มูลฐานชั้นแรกเริ่ม (*อวยฺกต*) ก็กำลังจะสร้างสิ่งทั้งปวงขึ้น (*อลิ สกลสฤดฺยฺเย*)”

ปุรุช ผู้เป็น “ส่วนหนึ่ง” ของพระนารายณ์นี้ ก็คือ *กฺฤดฺสฤด* แห่งนิกายปาณจวาทระ นั่นเอง เป็นผู้ที่ออกมาจากพระประทุมมณะ และพระประทุมมณะก็ออกมาจากพระนารายณ์อีกต่อหนึ่ง ความคิดเกี่ยวกับ *อวยฺกต* หรือ *มูล-ปรกฤติ* นี้เป็นสิ่งที่นิกายปาณจวาทระได้ขอยืมมาจากนิกายสาขชยะ ตามนิกายปาณจวาทระนั้น วิวัฒนาการเกิดขึ้นจาก *อวยฺกต* ซึ่งเคลื่อนไหวด้วยการกระตุ้น

ของพระนารายณ์ แต่ตกอยู่ภายใต้การกระทำของ *บุรุษ* หรือ *กฤษณะ* (*บุรุษาริษฏิตาตฺ ตสฺมาทฺ วิษณุสํกลปโจิติตาตฺ*)

อย่างไรก็ดี *อวยกุต*—*มุล*—*ปรกฤติ* ก็ไม่ได้แตกต่างออกไปจากองค์ของพระนารายณ์ เพราะเหตุว่ามูลฐานชั้นแรกเริ่มนั้นก็ออกมาจากมายาคักติ คือ องค์แห่งคุณสมบัติ (*เคาณ*—หรือ *คฺุณเมย*—*วปุสุ*) ของพระนารายณ์นั่นเอง มายาคักตินี้ก็คือ *มุล*—*ปรกฤติ* และได้ออกมาจากพระประทุมณะเช่นเดียวกับ *กฤษณะ*—*บุรุษ* ด้วยเหตุนี้ ณ ที่นี้เราจึงอาจคำนึงถึงทฤษฎีการสร้างและการล้างโลกทั้งที่มีอยู่ในคัมภีร์ภควัทคีตาได้ว่า

“พระผู้เป็นเจ้าได้รับสั่งว่า สิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายซึ่งเป็นโอรสแห่งกุนตีจึงเข้าไปอยู่ใน *ปรกฤติ* ของข้าเมื่อสุกสิ้นกัลป์ และเมื่อเริ่มต้นกัลป์ ข้าก็จะปลดปล่อยเจ้าออกไปใหม่

จาก *ปรกฤติ* อย่างแท้จริงของข้าและภายใต้กำลังแรงของ *ปรกฤติ* นั้น ข้าก็จะปลดปล่อยสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายซึ่งไม่มีกำลังออกไปโดยไม่หยุดหย่อน”

ในการสร้างโลก *ปรกฤติ* เป็นผู้กระทำเกี่ยวกับจักรวาลแต่เพียงผู้เดียว หน้าที่ของพระนารายณ์ก็เป็นเช่นเดียวกับหน้าที่ของ *บุรุษ* ในลัทธิสาขชยะ คือเป็นผู้นำการกระทำของ *ปรกฤติ* แต่มิได้เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยโดยตรง แต่ในขณะที่ *ปรกฤติ* อยู่ภายนอก *บุรุษ* ในลัทธิสาขชยะ ในคัมภีร์คีตา *ปรกฤติ* ก็สถิตอยู่ในองค์พระนารายณ์โดยตรง ในการสร้างโลก *ปรกฤติ* ได้ออกมาจากพระองค์และในการล้างโลก *ปรกฤติ* ก็ได้กลืนหายเข้าไปภายในพระองค์ คือ *ปรกฤติ* ได้รวมเป็นหน่วยเดียวกันในการล้างโลก หรือรวมเป็นหน่วยเดียวกันในองค์พระนารายณ์ แต่แยกออกเป็นหลายหน่วยในจักรวาล

ถ้าจะกล่าวอีกนัยหนึ่ง ต้นเหตุทางวัตถุของจักรวาลก็ไม่แตกต่างไปจากต้นเหตุที่ก่อให้เกิดขึ้น พระนารายณ์ทรงเป็นทั้งสองอย่างในขณะเดียวกัน คาถาบทที่ ๒ ในจารึกที่ถวารกเตย ได้กล่าวถึงกฎนี้เมื่อเปรียบเทียบพระนารายณ์กับมูลฐานชั้นสูงสุด (*ปรม*—*ปรกฤติ*) ซึ่งให้กำเนิดแก่สิ่งทั้งหลาย (*อรุชชาติ*) มูลฐานชั้นสูงสุดนี้ก็คือ *อวยกุต* ในลัทธิสาขชยะ และซึ่งคัมภีร์คีตาเรียกว่า *ปร*—*ปรกฤติ* คัมภีร์คีตาได้แยกกล่าวถึง *ปร*—*ปรกฤติ* คือ มูลฐานที่ไม่เปลี่ยนแปลง และ *อปร*—*ปรกฤติ* คือจักรวาลที่ได้แสดงออกแล้ว มูลฐานแม้ว่าจะเปลี่ยนแปลงและกระทำการต่างๆ แต่ก็ยังคงรวมเป็นหน่วยเดียวกันอยู่ในแก่นของตน ด้วยเหตุนี้เองพระนารายณ์จึงทรงเป็นแก่นของจักรวาลอย่างแท้จริง

ในข้อนี้ปรัชญาของลัทธิไวษณพนิกายก็คล้ายกับปรัชญาไนลัทธิไสวณิกายนั่นเอง ปรัชญาทั้งสองนี้คล้ายคลึงกันมาก ทั้งสองปรัชญามาจากความคิดข้อมูลเช่นเดียวกันและยังให้

อิทธิพลซึ่งกันและกันด้วย ด้วยเหตุนี้จึงไม่น่าประหลาดใจที่ว่าความคิดโดยทั่วไปเกี่ยวกับพระนารายณ์ที่ค้นพบในจารึกของขอมก็คล้ายคลึงกับความคิดโดยทั่วไปเกี่ยวกับพระอิศวรนั่นเอง พระนารายณ์ไม่ทรงมีรูป (นิรุตตสกลการ) ไม่มีคุณสมบัติ ๓ ประการ (นิตฺไตรคุณฺคุณ) หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งพระองค์ก็คือพระพรหมอันสูงสุด ทรงมีพระนามว่าสิ่งที่มีชีวิตเบื้องต้น (อาทิปุรุษ) สิ่งที่มีชีวิตอันสูงสุด (ปุรุโชตฺตม) คำนามดังกล่าวใช้อยู่เสมอกับพระนารายณ์ในวรรณคดีอินเดีย คำนามสุดท้ายมีปรากฏอยู่บ่อยๆ ในคัมภีร์ภควัทคีตา ซึ่งบทที่ ๑๕ ถึงกับใช้ชื่อว่า ปุรุโชตฺตม-โยค จากคัมภีร์คีตาปรากฏว่ามี ปุรุษ ๒ ชนิด ชนิดแรกสูญหายไป (กฺษร) อีกชนิดหนึ่งไม่สูญหาย (อกฺษร) ชนิดแรกได้แก่สิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย (สรวาณิ ภูตานิ) ชนิดที่ ๒ ได้แก่ ภูฏสฺถ แต่ที่สูงกว่า ปุรุษ ทั้งสองชนิดก็คือ ปุรุโชตฺตม ซึ่งมีนามว่า ปรมาตฺม

เทพทั้งสามได้ออกมาจากพระองค์ พระองค์ทรงเป็นต้นเหตุแห่งการเกิด การรักษา และการทำลายของจักรวาล จารึกจากปราสาทตระพังรุงซึ่งกล่าวความเช่นเดียวกันนี้ กล่าวว่ พระพรหมออกมาจากความสงบ (สฺปรสฺตฺติ) ของพระนารายณ์ และพระรุทระก็เกิดจากความพิโรธ (โกรฺธ) ของพระองค์

พระองค์เป็นทั้งหน่วยเดียวและหลายหน่วย วิเศษและเข้าไปรวมกับบุคคลอื่น เป็นทั้งวิญญานอันสูงสุด (ปรมาตฺม) และวิญญานของจักรวาล (สรวาตฺม) จารึกปราสาทตระพังรุงซึ่งใช้ข้อความที่ปรากฏอยู่บ่อยๆ ทั้งในลัทธิไสวณิกายและไวษณพนิกายได้กล่าวว่า “เมื่อทรงแซกเข้าไปในสสารทั้งหมด พระองค์ก็กลายเป็นปรมาณูที่เล็กที่สุด แต่เมื่อทรงกลืนจักรวาลเข้าไว้ในพระองค์ พระองค์ก็เป็นสิ่งที่ใหญ่ที่สุดในบรรดาสสิ่งใหญ่ทั้งหลาย”

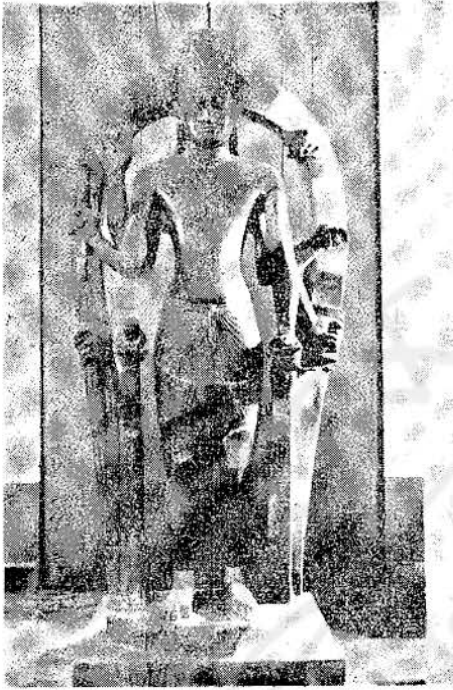
เนื่องจากพระองค์เองไม่มีเหตุ (อเหตุ) พระนารายณ์จึงทรงเป็นต้นเค้าของสิ่งทั้งหลาย (อรุชชาติปรมปรุกฤติ) ดินแดน (ปท) ของพระองค์ตั้งอยู่ “นอกเหนือไปกว่า คำกล่าวจากพระเวททั้งสาม (ศฺรยฺยา คิระ ปรฺม) ” ปรฺณว (เครื่องหมายโอม) คือรูป (มูรฺติ) ของพระองค์รวมทั้งร่าง (องค) ของพระองค์ด้วย

อวตารปางต่างๆ

เรื่องราวเกี่ยวกับอวตารหรือวิภพของพระนารายณ์เป็นหลักฐานหลักหนึ่งในนิกาย ปาญจวาท. อวตารเหล่านี้มีถึง ๓๘ ปาง ในการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับอวตารของพระนารายณ์ในอาณาจักรขอม เราจำต้องศึกษาถึงจารึกและลักษณะรูปภาพไปพร้อมกัน

ลักษณะรูปภาพ

เทวรูปพระนารายณ์ที่น่าสนใจที่สุดในอาณาจักรขอมคงเป็นเทวรูปที่มาจากพนมตา (รูปที่ ๑๓) เป็นเทวรูป ๘ กรซึ่งศาสตราจารย์ด็องปองต์ได้เคยกล่าวถึงไว้แล้ว ศาสตราจารย์ด็องปองต์กล่าวว่ารูปนี้คงเป็นเทวรูปของพระหริหระกัมพูเซนทร์ซึ่งจาริกกลับหลังจากพนมตาได้กล่าวอ้างถึง ท่านได้พรรณนาถึงรูปนี้ไว้ว่า

รูปที่ ๑๓
พระหริกัมพูเซนทร์ จากพนมตา

“ประติมากรรมที่น่าสนใจที่สุดทางก้านลักษณะรูปภาพก็คือเทวรูปพระนารายณ์ ๘ กร ส่วนที่หักหายไปก็คือพระกรขวาเบื้องหน้า ๒ ข้าง พระกรซ้ายเบื้องหลัง ๑ ข้าง และเศษของสิ่งที่ถืออยู่ในพระหัตถ์ ๒ ชั้นซึ่งไม่อาจทราบได้ว่าเป็นอะไร รูปนี้คือเทวรูปพระนารายณ์ดังอาจเห็นได้จากพระมาลาทรงกระบอกเรียบ แต่สิ่งที่ทรงถืออยู่ในพระหัตถ์ทั้งแปด แม้ว่าได้หักหายไปเสีย ๒ ชั้น ก็ยังเป็นสิ่งที่น่าสนใจมากในบรรดาลักษณะรูปภาพของศาสนาฮินดู กथานั้นเป็นลักษณะของลัทธิไวษณพนิกาย หนังสือและหมอน้ำเป็นของนักบวชโดยเฉพาะในลัทธิไสวณิกาย สายฟ้าเป็นของพระอินทร์ ไฟเป็นของพระอัคนี ตะบองเป็นของนางทศกัณฐะ ฉะนั้นรูปนี้จึงเป็นเทวรูปของพระนารายณ์ซึ่งถือว่ายิ่งใหญ่อยู่ในศาสนาฮินดู”

สำหรับสิ่งต่าง ๆ ที่เทวรูปพระนารายณ์ทรงถืออยู่ในพระหัตถ์นั้น นายกมลเสถียร ภัคตจริยะกล่าวเพิ่มเติมว่าหมอน้ำอาจเป็นของพระพรหม คือ *กมณฑตุ* นอกจากนั้นตะบอง (*ทศกัณฐะ*) ก็อาจเป็นของพระยม กว้างเหตุนี้เทวรูปองค์นี้จึงผสมตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์เข้ากับเทวดาผู้รักษาทิศ (*ทิกุपालก*) อีกอย่างน้อย ๓ องค์คือ พระอินทร์ พระอัคนี และ พระยม

จารึกขอมได้ให้ความรู้ที่น่าสนใจ โดยเฉพาะเกี่ยวกับสิ่งที่พระนารายณ์ทรงถืออยู่ในพระหัตถ์และอาจทำให้อธิบายถึงสิ่งเหล่านั้นได้ จากจารึกถวารกเศียรในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน (พ.ศ. ๑๔๘๗-๑๕๑๑) จักร ตรีหรือแผ่นหิน (*มเห*) สังข์ และ กทา ก็เป็นสิ่งที่ถือ ๔ อย่างของพระนารายณ์ จารึกจากปราสาทตาแก้วในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๗๓) ก็กล่าวถึงสิ่งเหล่านี้เช่นเดียวกัน แต่จารึกจากถวารกเศียรกล่าวว่าพระ

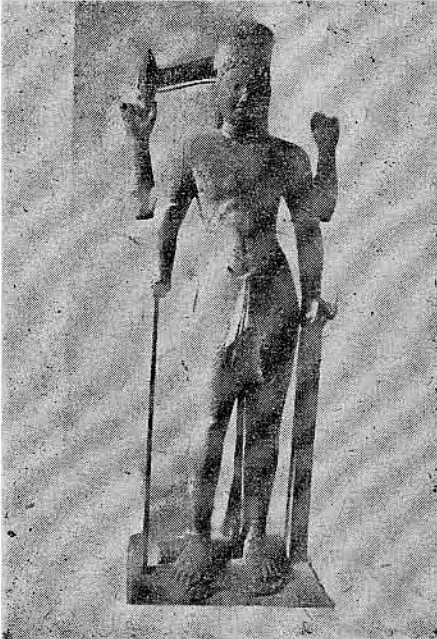
นารายณ์ “ทรงถือศรี สังข์ จักร ศร ธรรณี คทาที่กำลังยกขึ้น และทาบ (ศรี-ศงข-ธรรณ-ศารงค-ธรรณี-โปรทุยท-คทา-ชทค-ธฤก) คำกล่าวเช่นนี้คงไม่ได้หมายถึงเทวรูปองค์ใดองค์หนึ่ง โดยเฉพาะ แต่ผู้แต่งจารึกคงตั้งใจพรรณนาถึงรายนามของสิ่งที่พระนารายณ์ทรงถือเท่านั้น สังข์ จักร คทา ศร และทาบ เป็นสิ่งที่พระนารายณ์ทรงถืออยู่ตามปกติ ศรีในที่นี้คงหมายถึงเครื่องหมายศรีวิฑสะซึ่งพระนารายณ์ทรงมีอยู่เหนือพระอุระ แม้ว่าเครื่องหมายศรีวิฑสะจะไม่ได้เป็นของลัทธิไวษณพนิกายโดยเฉพาะก็จริง แต่เครื่องหมายดังกล่าวก็คงเกี่ยวกับคำว่าศรีอยู่แล้ว สำหรับธรรณีนั้นได้ถือกันอยู่ในอาณาจักรขอมว่าเป็นสิ่งที่พระนารายณ์ทรงถือ ธรรณีนี้ได้เข้ามาแทนที่คอกบัวตามลักษณะรูปภาพของอินเดียน เพราะคอกบัวก็เป็นสัญลักษณ์ของแผ่นดินอยู่แล้ว

เทวรูปพระนารายณ์ซึ่งมีรูปพระลักษณะมีอยู่เหนือพระอุระและมีธรรณีอยู่เหนือพระกรหรือในพระหัตถ์ มีปรากฏอยู่บ่อยๆ ในจารึกของขอม พระศรีหรือลักษมีและพระภุมินีถือกันว่าเป็นศักดิ์ ๒ องค์ของพระนารายณ์ แต่ทั้งสององค์ก็มีลักษณะเหมือนกันนั่นเอง

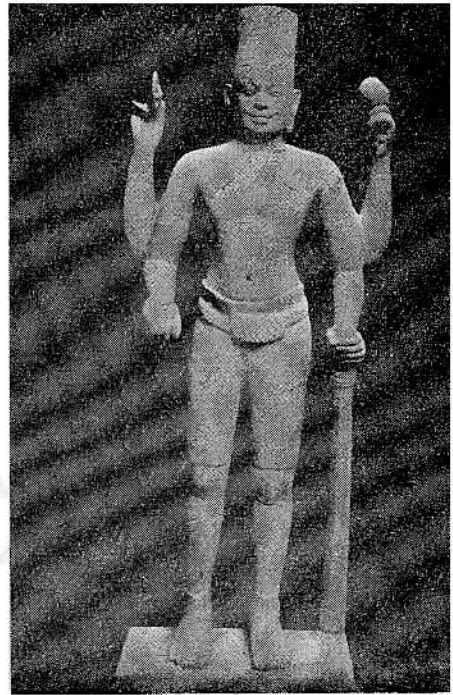
ยังมีจารึกภาษาขอมอีก ๒ หลัก หลักหนึ่งค้นพบที่โปญหาฮอร์ สลักขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าภวรมันที่ ๒ ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ อีกหลักหนึ่งค้นพบที่วัดพระอินทร์โกสัยในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ (พ.ศ. ๑๕๑๑-๑๕๔๔) ทั้งสองหลักกล่าวถึงสิ่งที่เทวรูปพระนารายณ์ ๒ องค์ทรงถืออยู่ในบรรดาสິงเหล่านั้นก็มี จักร สังข์ คทา และธรรณี (ปฤถิวี) จารึกทั้งสองหลักยังกล่าวถึงเครื่องหมายศรีวิฑสะด้วย อย่างไรก็ตามจารึกที่วัดพระอินทร์โกสัยก็ไม่ได้กล่าวถึงเครื่องหมายศรีวิฑสะสำหรับเทวรูปพระนารายณ์ แต่กล่าวสำหรับเทวรูปพระภควดีหรือพระเทวีคือพระอุมา ฉะนั้น ณ ที่นี้ก็คงเป็นแต่เพียงอาการเครื่องประดับพระอุระซึ่งมีรูปร่างเหมือน ศรีวิฑสะเท่านั้น ลักษณะเช่นนั้นไม่ได้เป็นของพระนารายณ์โดยเฉพาะ เพราะความหมายได้เลือนลางหายไปเสียแล้ว

จารึกทั้งที่โปญหาฮอร์และวัดพระอินทร์โกสัยกล่าวด้วยว่าประติมากรรมเหล่านี้สวมเครื่องอาภรณ์และถือสิ่งที่ถือคอกบัวได้ซึ่งหล่อด้วยโลหะมีค่า

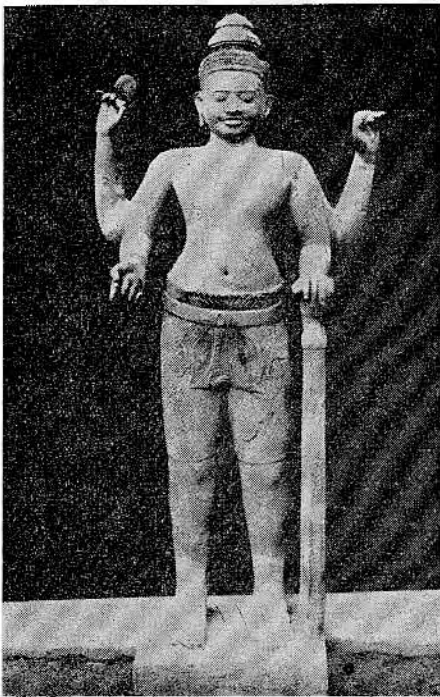
จารึก ๔ หลักข้างต้นแสดงให้เห็นถึงประเพณีที่สืบเนื่องต่อกันลงมาของสิ่งซึ่งพระนารายณ์ทรงถืออยู่ในพระหัตถ์ ลักษณะรูปภาพทั้งหมดของขอมก็สนับสนุนข้อนี้ จักร สังข์ คทา และธรรณีเป็นสิ่งที่พระนารายณ์ทรงถืออยู่เป็นประจำ พระองค์ทรงถือจักรในพระหัตถ์ขวา บน สังข์ในพระหัตถ์ซ้ายบน คทาในพระหัตถ์ซ้ายล่าง และแผ่นดินหรือธรรณีซึ่งแสดงโดยลูกกลมอยู่ในพระหัตถ์ขวาล่าง (รูปที่ ๑๔-๑๖)

รูปที่ ๑๔
พระนารายณ์จากตวลไดบวน
(Tuol Dai Buon)

รูปที่ ๑๕
พระนารายณ์จากปราสาทตำไกรกรบ

รูปที่ ๑๖
พระนารายณ์จากปราสาทบากอง

อย่างไรก็ดี ยังมีความแตกต่างปรากฏอยู่ในเทวรูปพระนารายณ์สี่มุกข์ขอม เทวรูปพระนารายณ์สี่มุกข์ขอมรูปหนึ่งดูเหมือนจะถือคฑาแทนที่ธรรณีในพระหัตถ์ขวาล่าง ลักษณะเช่นนี้ ก็ปรากฏอยู่ในเทวรูปพระนารายณ์สี่มุกข์ขอมอีกองค์หนึ่งด้วย องค์ที่ ๒ นี้ยังทรงถือตุ้มเงินแทนคฑาในพระหัตถ์ซ้ายล่างอีก ซึ่งแสดงถึงความมีพระทัยกว้างขวางของพระผู้เป็นเจ้าของ เทวรูปพระนารายณ์สี่มุกข์ขอมอีกรูปหนึ่งทรงถือจักรและสังข์อยู่ในพระหัตถ์ซ้ายบนและล่าง พระหัตถ์ขวามบนทรงถือคฑาหรือคฑา และพระหัตถ์ขวาล่างทรงถือธรรณี แต่อีกรูปหนึ่งพระหัตถ์ที่ทรงถือธรรณีและคฑาก็สลับกัน

ถ้าเรายึดถือว่าธรรณีที่พระนารายณ์ทรงถือได้เข้ามาแทนที่คฑากบวในลักษณะรูปภาพของอินเดียแล้ว

ลักษณะโดยทั่วไปของสิ่งที่พระนารายณ์ทรงถือในอาณาจักรขอมก็คล้ายกับสิ่งที่พระชนนารทนะหรือพระवासเทพทรงถือในประเทศอินเดีย และจัดเป็นรูปหนึ่งใน ๒๔ รูป (มูรติ) ของพระนารายณ์ เทวรูปพระนารายณ์เช่นนี้เป็นที่นิยมกันมากทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย เทวรูปพระนารายณ์สัมฤทธิ์ขอมที่ทรงถือจักรและสังข์อยู่ในพระหัตถ์ซ้าย ๒ ข้าง และทรงถือธรรณีในพระหัตถ์ขวาบนและคทาในพระหัตถ์ขวาล่าง ก็แสดงถึงพระมาชวะ ทั้งนี้ถ้าเรายอมรับอยู่เสมอว่าธรรณีนั้นแทนที่ดอกบัว

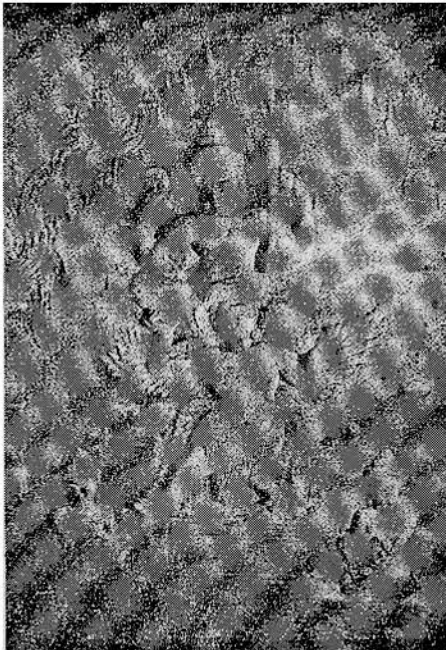
ประเพณีที่ใช้ธรรณีแทนดอกบัวสำหรับเทวรูปพระนารายณ์ก็มีได้มีอยู่แต่เฉพาะในอาณาจักรขอมเท่านั้น ประติมากรรมของชาว ๒ รูปก็มีอยู่เช่นเดียวกัน รูปหนึ่งเป็นแบบเดียวกับเทวรูปพระนารายณ์โดยทั่วไปของขอม แต่อีกรูปหนึ่งซึ่งมาจากตจิบูจา (Tjibuaja) ทางทิศตะวันตกของเกาะชวาก็แสดงถึงพระมาชวะ ลักษณะเช่นนี้ก็อาจมีอยู่ที่ประเทศจัมปาศักดิ์ นำเสียดายที่เทวรูปพระนารายณ์จากตางิ (Da-nghi) คงเหลือสิ่งที่ทรงถือแต่เพียง ๒ สิ่ง คือจักรในพระหัตถ์ขวาบนและคทาในพระหัตถ์ซ้ายล่างเท่านั้น ตอนนี้อาจต้องกล่าวด้วยว่าบรรดาเทวรูปพระนารายณ์สวมหมวกทรงกระบอกที่ค้นพบในประเทศไทยต่างก็ถือจักรในพระหัตถ์ขวาบนแผ่นดินหรือธรรณีในพระหัตถ์ขวาล่าง สังข์ในพระหัตถ์ซ้ายบน และคทาในพระหัตถ์ซ้ายล่างเช่นเดียวกัน นายกรมเลศวร ภัคตจริยะมีความเห็นว่าประเพณีเช่นนี้อาจเริ่มขึ้นก่อนในอาณาจักรขอม ต่อจากนั้นจึงได้แผ่ไปยังประเทศต่างๆ ในภาคเอเชียอาคเนย์ ข้อนี้ผู้เรียบเรียงเห็นว่ายังไม่สู้แน่นอนนัก จำต้องค้นคว้ากันต่อไป

มีประติมากรรมขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครอีก ๓ รูปทำให้อาจทราบได้ว่ามีลักษณะรูปภาพอีกแบบหนึ่งสำหรับเทวรูปพระนารายณ์ขอม รูปหนึ่งมาจากตวลเกาะ (Tuol Koh) ซึ่งอยู่ในอาณาจักรขอมอย่างแท้จริง แต่อีก ๒ รูปมาจากแหลมโคชินไชนาคือที่เมืองออกแก้วและพนมบาเต เทวรูปพระนารายณ์เหล่านี้ถือสังข์ในพระหัตถ์ซ้ายล่างวางอยู่เหนือพระโสณี (ตะโพก) ธรรณียังคงถืออยู่ในพระหัตถ์ขวาล่าง แต่เทวรูปพระนารายณ์จากเมืองออกแก้วก็ดูเหมือนจะทรงถือดอกบัวแทน ประติมากรรมเหล่านี้พระกรบนได้หักหายไปหมดสิ้น อย่างไรก็ตามเทวรูปพระนารายณ์จากพนมบาเตก็ดูเหมือนจะทรงถือคทาอยู่ในพระหัตถ์ขวาบน ดังนั้นจักรก็คงจะถืออยู่ในพระหัตถ์ซ้ายบน ณ ที่นี้เทวรูปพระนารายณ์จึงคงเป็นปางตรีวิกรมหรือปางอย่าง ๓ ชุม ซึ่งเป็นรูป (มูรติ) ของพระนารายณ์ที่นิยมกันมากในประเทศอินเดียภาคเหนือ เทวรูปพระนารายณ์สัมฤทธิ์ขอมที่ทรงถือคทาอยู่ในพระหัตถ์ขวาบน ก็คงแสดงปางตรีวิกรมนี้เช่นเดียวกัน

ทำถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายล่างเป็นพิเศษซึ่งที่กล่าวมานี้ยังคงปรากฏอยู่อีกในเทวรูปพระนารายณ์รุ่นหลังที่แสดงปางกุมารมาตารหรือปางกวนเกษียรสมุทร และในเทวรูปพระนารายณ์ศิลาอีกรูปหนึ่ง จากอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ประเทศไทย ซึ่งปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร รูปหลังนี้ทรงถือคทาอยู่ในพระหัตถ์ขวาบน พระหัตถ์ซ้ายบนหักเสียแล้ว แต่พระหัตถ์ซ้ายล่างที่กำลังยกขึ้นนี้ทรงถือสังข์อยู่ รูปนี้จึงคงแสดงรูปพระโควินทะ และปัจจุบันจัดว่าเป็นเทวรูปพระนารายณ์ที่เก่าที่สุดซึ่งค้นพบในประเทศไทย (รูปที่ ๑๗)

การที่เทวรูปพระนารายณ์ทรงถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายล่างนี้อาจกำหนดหาเค้าเดิมได้โดยยาก ลักษณะดังกล่าวมีอยู่โดยเฉพาะที่เมืองมธุราในประเทศอินเดีย อย่างไรก็ตามศิลป์ของเทวรูปพระนารายณ์จากเมืองออกแก้วก็คล้ายคลึงกับเทวรูปที่ค้นพบที่อำเภอไชยาในประเทศไทยมาก นอกจากนี้ยังปรากฏมีร่องรอยศิลปทางภาคใต้ของประเทศไทยอยู่ในเทวรูปพระนารายณ์ที่พนมบาเตและตวลเกาะด้วย ดังนั้นเราจึงอาจคาดได้ว่าลักษณะของเทวรูปพระนารายณ์ที่ทรงถือสังข์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายล่างนี้อาจขึ้นจากแหลมมลายูเข้าไปยังแหลมอินโดจีนโดยทางเรือ ได้กล่าวมาแล้วว่าเทวรูปดังกล่าว ๒ องค์ในแหลมอินโดจีนนั้นค้นพบที่แหลมโคชินไชนา แถบปากแม่น้ำโขง และองค์หนึ่งก็ค้นพบที่เมืองออกแก้วซึ่งเป็นเมืองท่าใหญ่ทางทะเลในขณะนั้น

เทวรูปพระนารายณ์ทรงครุฑเป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลายในอาณาจักรขอม จารึกจากปราสาทขนากล่าวว่าเจ้าชายนรปติวีรวรมันซึ่งเป็นพระเชษฐาของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๔) ได้ทรงอุทิศถวายรูปพระนารายณ์ทรงครุฑหรือครุฑพาหนะทองคำแก่พระนารายณ์ เป็นประติมากรรมขนาดเล็ก (อุตุสว-มูรติ) จารึกภาษาขอมจากปราสาทตากาก็ได้กล่าวว่า “ในรัชกาลของพระบรมวีรโลก (คือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ครองราชย์ พ.ศ. ๑๕๑๑-๑๕๔๔) ข้าพเจ้าได้ค้นหาศิลา (เพื่อสร้าง) ศิวลึงค์ ข้าพเจ้าได้หล่อ (ลิต) เทวรูปพระพรหม ข้าพเจ้าได้หล่อเทวรูปพระกมรเตงอัญญาณะเหนือครุฑ (ครุฑทวหน หรือ ครุฑทวหน) ข้าพเจ้าได้หล่อเทวรูปพระกมรเตงอัญญาเรปตีศวร (อิศวร) เหนือโค (วฤษทวหน) ข้าพเจ้าได้เชิญกมรเตงอัญญาณะให้กระทำพิธีสถาปนา” พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔ - ราว พ.ศ. ๑๗๖๓) ผู้ทรงนับถือพุทธศาสนา ก็ได้ทรงสร้างเทวรูปพระนารายณ์ทรงครุฑขึ้นที่ปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมืองพระนครเช่นเดียวกัน สำหรับในลวดลายเครื่องประดับบนทับหลังขอมรูปพระนารายณ์ทรงครุฑก็ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกราว พ.ศ. ๑๓๙๐ ที่ปราสาทตระพังพง นอกจากนี้ยังมีภาพพระนารายณ์ทรงครุฑซึ่งสลักเป็นภาพนูนต่ำอย่างสวยงาม (รูปที่ ๑๘) บนผนังภายในปราสาทองค์กลางของปราสาทกระวัน (พ.ศ. ๑๔๖๔) พร้อมกับเทวรูปพระ

รูปที่ ๑๕

พระนารายณ์ทรงครุฑภายในปราสาทกระวัน

รูปที่ ๑๗

พระนารายณ์จากอำเภอลำปาง
จังหวัดสุราษฎร์ธานี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
ประเทศไทย

นารายณ์ ๘ กร และพระนารายณ์ปางตรีวิกรม ประติมากรรมลอยตัวรูปพระนารายณ์ทรงครุฑยังมีอีกที่สลักจากศิลาและหล่อด้วยสัมฤทธิ์ แต่ก็ไม่เก่าไปกว่าสมัยเกาะแกร์ (พ.ศ. ๑๔๖๔-๑๔๘๗) ส่วนใหญ่ของประติมากรรมเหล่านี้สร้างขึ้นตั้งแต่ปลายสมัยบาปวนเป็นอย่างเร็วที่สุด แต่ส่วนใหญ่ก็อยู่ในสมัยนครวัดก็เมื่อลัทธิไวษณพนิกายกำลังเจริญอย่างแพร่หลาย บางครั้งก็มีเทวรูปพระนารายณ์ทรงครุฑอยู่พร้อมกับเทวสตรีอีก ๒ องค์หรือเทวบุรุษ ๑ องค์ เทวสตรี ๑ องค์ สำหรับเทวสตรี ๒ องค์นั้นคงเป็นพระศรีและพระภูมิ ชายาของพระนารายณ์ แต่สำหรับเทวบุรุษ ๑ องค์ คงเป็นพระพลรามและเทวสตรีก็คือพระศรี สำหรับเทวรูปพระนารายณ์ทรงครุฑเหล่านี้พระนารายณ์ย่อมทรงถือจักร สังข์ คทา และธรรณี อยู่เสมอ

แม้สิ่งที่พระนารายณ์ทรงถืออยู่ ๔ อย่างในลักษณะรูปภาพของขอมจะเป็น จักร สังข์ คทา และธรรณี เสมอ และแม้ว่าบางครั้งพระองค์อาจทรงถือคอบสำหรับเทวรูปสัมฤทธิ์ก็ตาม แต่สิ่งที่ทรงถืออีกอย่างหนึ่งซึ่งมีปรากฏอยู่ในจารึกที่ถวาทกเศียรคือคันศร ก็ไม่เคยปรากฏเลยในประติมากรรมขอม รวมทั้งเครื่องหมายศรีวิษณะด้วย สำหรับเครื่องหมายศรีวิษณะนี้อาจเป็นเพราะว่าถอดออกได้ก็ได้

จารึกที่ได้กล่าวมาข้างต้นล้วนแต่กล่าวถึงเทวรูปพระนารายณ์ ๔ กรทั้งสิ้น จารึกจากถาวรคติบทที่ ๕ ได้เปรียบเทียบกรทั้งสี่ของพระนารายณ์กับโลกบาลทั้งสี่ คำกล่าวเช่นนี้ก็ตรงกับที่มีอยู่ในคัมภีร์วิษณุธรรมโศตกร แต่ในตำราเล่มนี้ได้กล่าวถึงกรทั้งแปดของพระนารายณ์ว่าตรงกับทิศทั้งแปดคือทิศใหญ่ทั้งสี่ และทิศเฉียงที่แทรกอยู่อีกสี่ (วิทิต) จารึกถาวรคติบทที่ ๔ เช่นเดียวกับจารึกจากเกาะแกร์ได้กล่าวด้วยว่ากรทั้งสี่ของพระนารายณ์ก็หมายถึงการแสดงออก (วูฮ) ทั้งสี่ของพระองค์ สำหรับผู้ภักดีต่อพระองค์ที่ต้องการบำเพ็ญสมาธิ การแสดงออกทั้งสี่ก็มีปรากฏอยู่ที่ทิศทั้งสี่ จารึกถาวรคติบทที่ ๔ ได้กล่าวด้วยว่าพระนารายณ์ผู้ทรงมี ๔ กร ทรงเป็นวิญญานของจักรวาล (สรวาทมน) อย่างไรก็ตามจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ (พ.ศ. ๑๖๒๓ - ๑๖๕๐) ที่ปราสาทแปรรูปก็ได้มีสภาพสรรเสริญพระนารายณ์ซึ่งกล่าวว่าพระองค์ทรงมี ๘ กร จารึกหลักนี้ได้ชำรุดไปบ้างและได้เปรียบเทียบ ๘ กรของพระนารายณ์กับทิศทั้งแปด (โย ทฤปุต ไทศุยานุ ธรรวมุ อษฏทิกสุธาน... ยุคปทวิปตฺตโย วิรุโยรุชิตานุ อษฏกุชานุ พิกรุติ)

จากข้อความที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดเราจึงอาจตีความหมายเทวรูปของพระนารายณ์จากพนมตาที่เราได้กล่าวมาแต่แรกเริ่ม (รูปที่ ๑๓) ได้ สิ่งที่เทวรูปทรงถือที่ยังคงเหลืออยู่อีก ๖ ชิ้นเราได้เห็นมาแล้วว่าเป็นของตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์และเทวดาผู้รักษาทิศหรือโลกบาล ๓ องค์ ความจริงพระพรหม พระนารายณ์ และพระอิศวร ซึ่งรวมเป็นตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์ก็นับเป็นผู้รักษาทิศได้อีกเช่นเดียวกัน ดังนั้น ณ ที่นี้จึงเป็นเทวดาผู้รักษาทิศ ๖ องค์ เราจึงอาจคาดได้ว่าสิ่งที่ถือที่หายไป ๒ ชิ้นก็อาจเป็นของเทวดาผู้รักษาทิศอีกเช่นเดียวกัน ดังนั้นเทวรูปองค์นี้จึงเป็นเทวรูปประจำโลก ซึ่งจารึกด้านหลังจากพนมตาได้ขนานนามไว้อย่างเหมาะสมเจาะว่าพระหริกัมพูเซนทร์ หรือ พระหริผู้เป็นใหญ่แห่งกัมพูช

เทวรูปพระนารายณ์ ๘ กร ไม่ได้มีอยู่เป็นจำนวนมากในอาณาจักรขอม นายมาร์ชาลได้กล่าวไว้ว่าประติมากรรมในศิลปะขอมแบบชายนซึ่งค้นพบที่ปราสาทนครวัดเป็นเทวรูปพระนารายณ์ แต่ชิ้นนี้ก็ยังไม่สู้แน่นอนนัก เพราะไม่อาจแลเห็นสิ่งที่ทรงถืออยู่ในพระหัตถ์ได้อย่างชัดเจน อย่างไรก็ตามก็สมควรกล่าวถึงภาพสลักนูนต่ำรูปพระนารายณ์ภายในปราสาทกระวัน (รูปที่ ๑๔) โดยละเอียดด้วย รูปพระนารายณ์ ๘ กรรูปนี้เป็นรูปที่สำคัญที่สุดในบรรดาภาพสลักนูนต่ำ ๓ ภาพบนผนังภายในปราสาทองค์กลางที่ปราสาทกระวัน เพราะเหตุว่าสลักอยู่ตรงกลาง ระหว่างกันหนึ่งซึ่งเป็นเทวรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ และอีกด้านหนึ่งเป็นเทวรูปพระนารายณ์ปางตรีวิกรม เราทราบจากจารึกว่าปราสาทองค์นี้สร้างอุทิศถวายแด่พระวิษณุไตรโลกยนาถ คือพระนารายณ์ผู้เป็นเจ้าแห่งโลกทั้งสาม ดังนั้น ณ ที่นี้จึงเป็นเทวรูปของพระนารายณ์

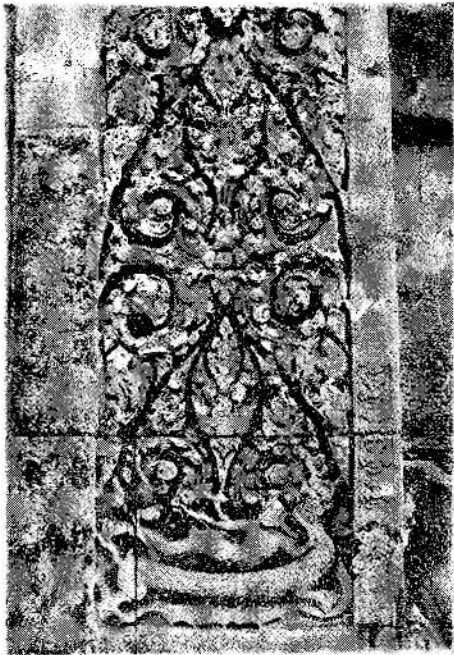
รูปที่ ๑๘

พระนารายณ์ ๘ กร ภายในปราสาทกระวัน

ประจำโลกอีก ในบรรดาสีงทรงถืออยู่ในพระหัตถ์ของพระนารายณ์ซึ่งอาจเห็นได้จากภาพถ่ายก็มีตะบองในพระหัตถ์ขวาล่าง หม้อน้ำ (กมณฑุ) ในพระหัตถ์ซ้ายล่าง ทั้งสองสิ่งนี้ได้เคยกล่าวมาแล้วว่าเป็นของพระยมและพระพรหมตามลำดับ อย่างไรก็ตามประวัติประติมากรรมรูปนี้ก็ยังเป็นปัญหาอยู่ในบรรดาบรืวารซึ่งมีทั้งหญิงและชายอยู่ ๒ ข้างพระองค์ ก็มีอยู่ ๒ คนที่มีศีรษะเป็นสัตว์ บนยอดผนังมีรูปจิ้งจกหรือจระเข้ปรากฏอยู่ สัตว์นี้จะมาจากนิยายพื้นเมืองได้หรือไม่ ก็ยังไม่มีผู้ใดทราบกันอย่างแน่นอน นอกจากนี้ยังมีจิตรกรรมฝาผนังที่ปราสาทนางเขมาซึ่งแสดงเทวรูปพระนารายณ์ ๘ กรอีกแต่ก็น่าเสียดายที่ชำรุดไปเสียมาก

เทวรูปพระวิฆเนศวรอันศกาศยันหรือบัทมนาคะคือพระนารายณ์บรมมสินธุร์ก็เป็นที่นิยมกันมากในอาณาจักรขอมเช่นเดียวกัน จารึกของพระนางกุลประภาติในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ก็ได้กล่าวถึงพระนารายณ์ปางนี้ พระนารายณ์ปางนี้ยังมีกล่าวสรรเสริญอยู่ในจารึกที่ปราสาทพนมบาเค็งในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ และจารึกปราสาทตระพังรุณ พุทธศตวรรษที่ ๑๖ อีก เทวรูปพระนารายณ์บรมมสินธุร์มีปรากฏอยู่มากในอาณาจักรขอมตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงมา พระนารายณ์บรมมอยู่เหนือพระยอนันตนครราชหรือเศษนาคราชท่ามกลางมหาสมุทร มหาสมุทรนี้บางครั้งก็แสดงโดยกอบัวซึ่งหมายถึงน้ำ จากพระนาถิของพระนารายณ์ก็มีบัวบานผุดออกมาและมีพระพรหมประทับอยู่บนนั้น ดอกบัวบานนี้หมายถึงจักรวาล ก้านบัวก็หมายถึงเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นแกนของจักรวาล การเปรียบเทียบเช่นนี้มีกล่าวอยู่ในจารึกปราสาทตระพังรุณบทที่ ๓ ด้วย พระพรหมทรงเป็นบุคคลแรกที่เกิดขึ้นจากจักรวาล ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรงมีฉายาว่าผู้ที่เกิดจากดอกบัว (อพุช-ช) หรือผู้มีดอกบัวเป็นที่เกิด (อพุช-โยนี) การสร้างที่เหลือทั้งหมดก็เกิดจากพระพรหม ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้กล่าวว่าพระองค์ทรงเป็นผู้สร้าง (สุรภูฏา หรือ ธาตา) เป็นต้นกำเนิดของโลก (โลกปีคามห) พระนารายณ์ นาค และมหาสมุทรจึงเป็นแต่เพียงการแสดงออก ๓ อย่างของความจริงสิ่งเดียว ก็เป็นสัญลักษณ์ของน้ำชั้นต้น ของความยุ่งเหยิงเบื้องต้น แม้ว่าการกล่าวเช่นนี้เพิ่งปรากฏขึ้นในศิลปะและวรรณคดีอินเดียตั้งแต่สมัยราชวงศ์คุปตะลงมาก็ตาม แต่ก็คงสืบเนื่องลงมาจากประเพณีโบราณในสมัยพระเวท น่าสังเกตว่าในประติมา-

กรรมบางภาพของขอม ก้านบัวที่ออกมาจากพระนาภีของพระนารายณ์นั้นมีลักษณะคล้ายกับ ลำต้นไม้ซึ่งทำให้นึกไปถึง *ศุกมฺภ* หรือ เส่า (*ศตมฺภ*) ในคัมภีร์พระเวท นอกจากนี้ใน อาณาจักรขอมยังมีภาพการกว่นเกษียรสมุทรอีก ซึ่งมีก้านบัวแทนที่เข่าพระศุเมรุ และมี พระพรหมประทับนั่งอยู่เหนือดอกบัว

รูปที่ ๒๐

พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ปราสาทบันทายสําหรับ

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ พระยานันทนาคราช ก็กลายรูปเป็นมังกร (รูปที่ ๒๐) เราได้เห็นลักษณะ เช่นนี้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกบนศาสนสถานซึ่งสร้างขึ้น ในศิลปะแบบนครวัต เช่นปราสาทบันทายสําหรับและบึง มาลา การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้อาจไม่จำเป็นต้องเกิดขึ้นเนื่อง จากอิทธิพลของศิลปะจีนก็ได้ อาจเกิดจากอิทธิพลพื้น เมืองของขอมเอง เพราะการเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นไป ตามธรรมชาติ ทั้งนาคและมังกรต่างก็มีสัญลักษณ์ เช่นเดียวกัน คือต่างก็หมายถึงน้ำ

เท่าที่เราได้กล่าวถึงเทวรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์มาจนถึงบัดนี้ เราได้กล่าวเฉพาะแต่ภาพสลักนูนต่ำ เท่านั้น แต่เทวรูปตั้งกล่าวของขอมก็ยังมีเป็นประติมากรรมลอยตัวด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นประติมากรรมรูปเคารพอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตาม ไร้ก็คักไม่ได้เป็นที่นับถือกัน

มากเท่ากับในประเทศอินเดียภาคใต้ทราบจนกระทั่งปัจจุบันนี้ ปรากฏว่ามีเทวรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ลอยตัวของขอม ๓ รูป รูปหนึ่งซึ่งคงสร้างขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๖๕๐ คงเหลือแต่เพียงเศียร และไม่ทราบว่ามาจากไหน อีกรูปหนึ่งราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ มาจากพนมบาเก ในแหลมโคชินไชนา ปัจจุบันได้ถูกเปลี่ยนแปลงเป็นพระพุทธรูปไปเสียแล้ว สำหรับเทวรูปองค์นี้ พระนารายณ์ทรงถือธรรณีอยู่ในพระหัตถ์ขวาล่าง ลูกประคำ (*อภฺษมาลา*) ในพระหัตถ์ขวาบน ลูกประคำนี้แสดงความคิดเกี่ยวกับโยคะ ซึ่งพระนารายณ์ทรงกระทำระหว่างบรรทมหลับระหว่าง กัลป์ (*โยคะ-นิตฺร*) คือได้ทรงพิจารณาเกี่ยวกับโลกซึ่งพระองค์ได้ทรงก่ดินต้นเหตุเข้าไปไว้ในพระองค์ ลูกประคำเป็นสัญลักษณ์ของการบำเพ็ญสมาธิหรือเพ่งพิจารณานี้ ประติมากรรมลอยตัวรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์รูปที่ ๓ ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๖๕๐ มาจากปราสาทแม่ปูดตะวันตกกลางสระบารายตะวันตก จารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ที่ปราสาทพระขรรค์

๑๒๘

ศิลปากร

ปีที่ ๑๕ เล่ม ๖

ในบริเวณเมืองพระนครได้เรียกสระนี้ว่าอัมพูชากษัตริยะ ประติมากรรมรูปหล่อด้วยสัมฤทธิ์ซึ่ง
ปัจจุบันชำรุดไปมาก ดูเหมือนจะเคยใช้ประกอบกับน้ำพุ เพราะเหตุว่าจิตตภาวนักเดินทาง
ชาวจีนในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ได้กล่าวถึง “พระพุทธรูปบรรทมหล่อด้วยสัมฤทธิ์ จากพระนาภี
มีน้ำไหลพุ่งออกมา” และกล่าวด้วยว่า “อยู่กลางสระทางทิศตะวันออก” คำกล่าวข้อหลังนี้คงจะ
ผิดเพราะควรจะเป็นสระบารายตะวันตกยิ่งกว่าสระบารายตะวันออก ศาสตราจารย์เซเคส์ได้
กล่าวว่ามีที่ตหน้าซึ่งค้นพบที่สระบารายตะวันตกก็ดูจะสนับสนุนความเห็นข้อนี้

(ยังมีต่อ)

100 ปี ศาสตราจารย์
หม่อมเจ้าสุภัทรรत्ติ ตติกุล